

Velikih pet

- izumiranja v geološki zgodovini -

PRIRODOSLOVNI MUZEJ SLOVENIJE

mag. Matija Križnar, kustos
paleontolog

18. december 2014, Ljubljana

Kaj je množično izumrtje – je dogodek, kjer velika skupina taksonomsko različnih organizmov (okoli ali nad 50%), v krajšem obdobju izumre ali so močno prizadete zaradi dogodkov, ki vplivajo (posredno ali neposredno) na njihovo življenjsko okolje (v globalnem pogledu, širšem geografskem območju), s čimer se zmanjša (občutno) tudi **biodiverzitet.**

(najbolj enostavna razlaga množičnega izumrtja)

Časovni potek izumiranja - ni vedno v trenutku (momentu), nekatera lahko potekajo skozi daljše časovno obdobje (več tisoč let ali celo milijonov) in pogosto v več fazah (krajše prekinitve).

Dva tipa izumrtij:

Množično / masovno izumiranje – globalno

Lokalno/ sekundarno ("background") izumiranje – geografsko omejeni (izguba plena, novi plenilci, paraziti, tekmeci za hrano,...)

Proučevanja množ. izumrtij:

Šele v 80-ih letih 20. stoletja

1982 – Alvarezova hipoteza (K-T meja, padec meteorita/asteroida)

1982 – "velikih pet" (Raup in Sepkoski)

1984 – "periodika izumiranja na 26 mio. let" (Raup in Sepkoski)

Vzroki za izumiranje!

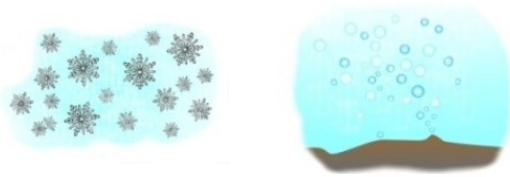

Zemeljski (abiotski (in biotski)):

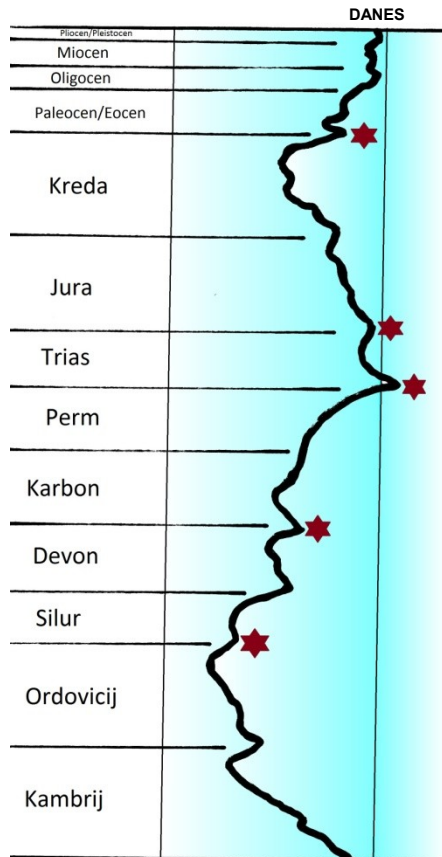
- Vulkanizem
- Regresija/transgresija morij (morskega okolja)
- Izguba življenjskega okolja v plitvi vodi (karbonatne platforme,.....)
- Prezračenost oceanov/morij (anoksični dogodki)
- Tektonika (nastajanje kontinentov,...)
- Klimatske /oceanografske spremembe (tokovi,...)
- Poledenitve
- Plenilci, pomanjkanje hrane, ...

Zunajzemeljski vzroki – meteoriti (asteroidi, kometi,...), vpliv drugih planetov, različna kozmična sevanja....

Za vsako izumiranje (v geol. zgodovini) potrebujemo/iščemo dokaze v fosilnem/paleontološkem, sedimentološkem, geokemičnem,...zapisu.

Morska gladina skozi geološko zgodovino
(shematski prikaz, po Hallam, 1984)

Dejstva:

- ❖ več kot 99% vseh vrst, ki je živel v 4600 mio. letih je izumrla.
- ❖ “normalna” stopnja izumiranja (v geološkem času) je ena vrsta na vsakih 10.000 let.
- ❖ na osnovi fosilnega zapisa so vrste na Zemlji prisotne med 4 - 22 milijoni let.

Pozornost tudi na:

- ❖ fosilni zapis je lahko pomanjkljiv (a se neprestano dopolnjuje)
- ❖ biodiverziteteta (raznolikost življenja) skozi geološko zgodovino je bila zelo raznolika (a ni čisti odraz fosilnega zapisa).

Velikih pet

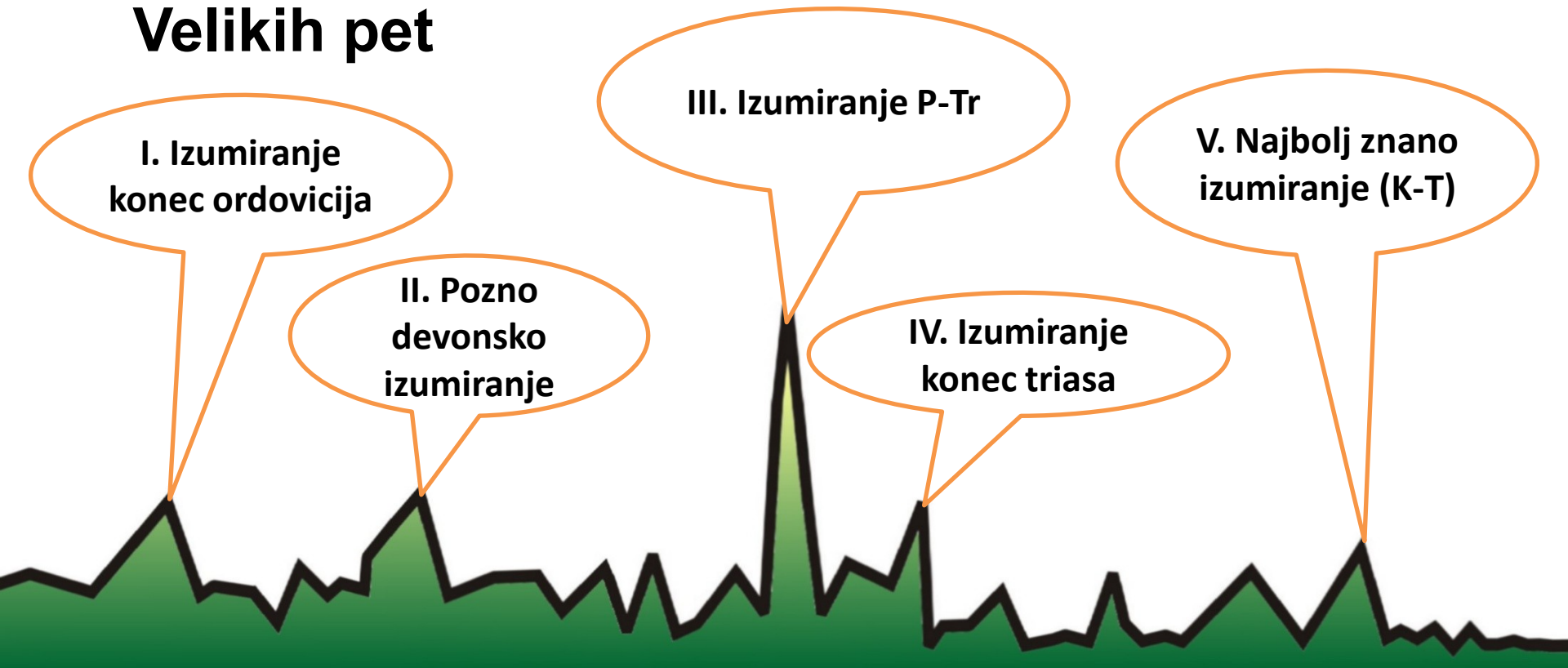
I. Izumiranje
konec ordovicija

II. Pozno
devonsko
izumiranje

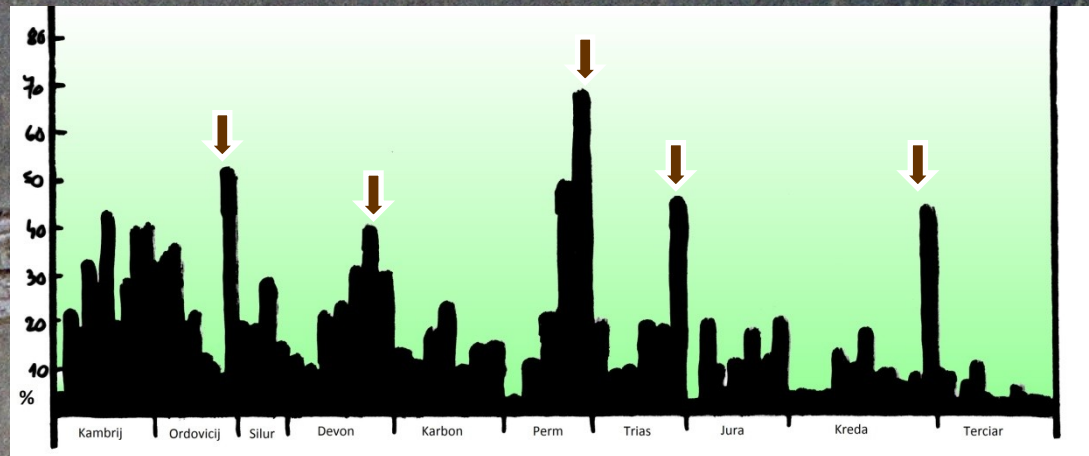
III. Izumiranje P-Tr

IV. Izumiranje
konec triasa

V. Najbolj znano
izumiranje (K-T)

Izumiranja skozi geološko zgodovino (po MacLeod, 2003)

I. Izumiranje konec ordovicija

Izumrlo je več kot:

26 % družin (morskih organizmov)

60 % rodov

85 % vrst

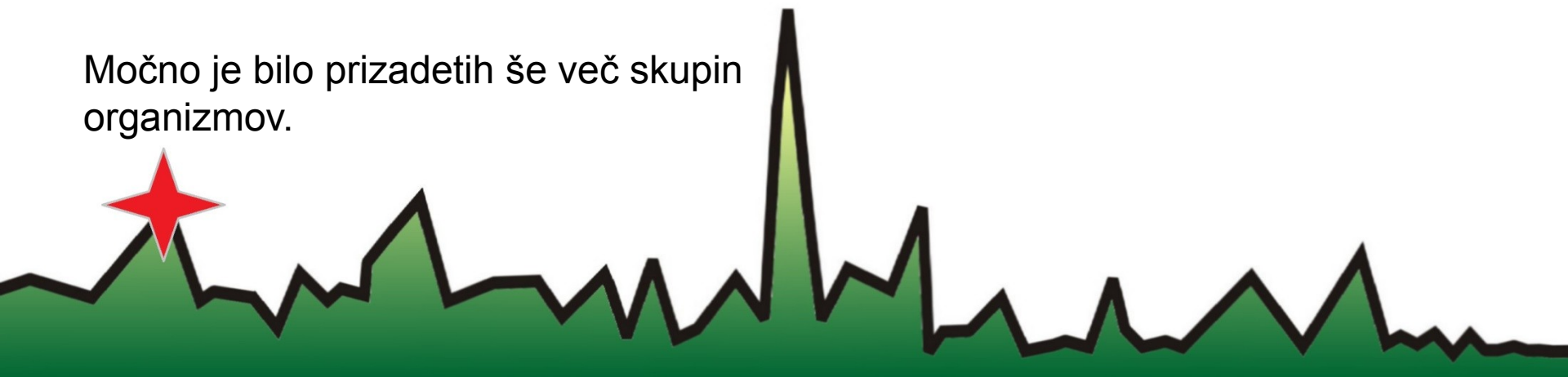
Pred približno 446 - 444 mio. let

Izumiranje naj bi potekalo v dveh fazah.

Močno je bilo prizadetih še več skupin organizmov.

Trilobit rodu *Nankinolithus*. Foto: Matija Križnar

543

251

65

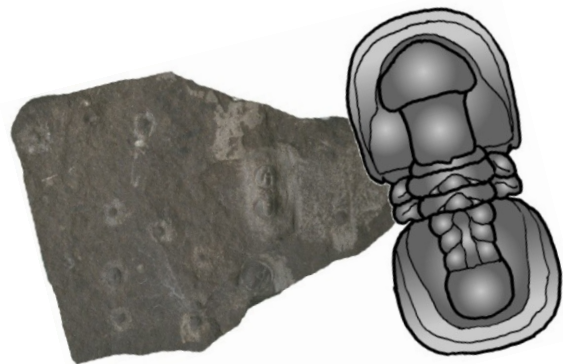
DANES

PALEOZOIK

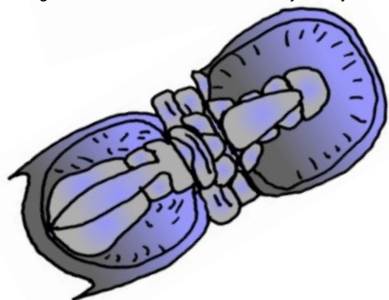
MEZOZOIK

KENOZOIK

Agnostoidna trilobita. Foto in ilustracija: Matija Križnar

Izumrli so:

Nekateri redovi **trilobitov** – Agnostoidea, Olenina, Asaphidea, Trinucleoidea, Cyclopygoidea, ...)
Primitivni iglokožci – **Eocrinoidi** (rod Gogia, ...)

Graptoliti – druž. Crustoidea, Dicranograptidae, in nekateri drugi

Navtilidni glavonožci – skupine Ellesmeroceratina

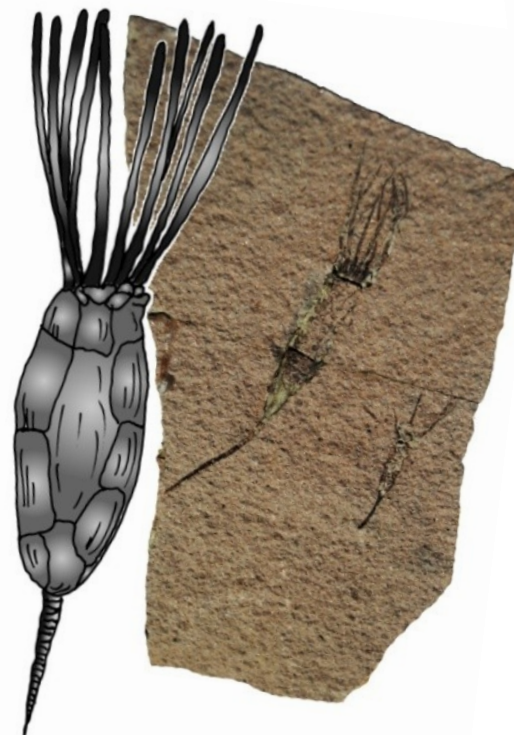
Ramenonožci – redovi iz skupine Lingulata

Morski škorpioni – Orcanopteridae, Megalograptidae

Prizadeti so bili še:

Ostali iglokožci, trilobiti, rugozne in tabulatne korale, mahovnjaki, konodonti. Mnogo so je bila prizadeta biodiverziteteta graptolitov.

Primitivni iglokožec rodu *Rhipidocystis*. Foto: Matija Križnar

Graptolita.
Ilustracija: Matija Križnar

Foto: M. Križnar

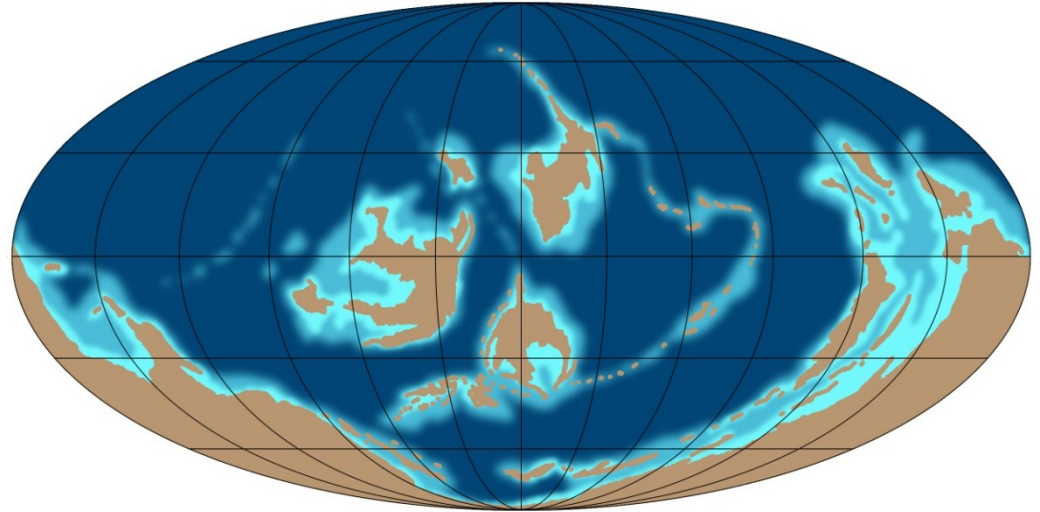

Trilobit *Triarthrus eatoni* iz poznega ordovicija. Foto: Matija Križnar

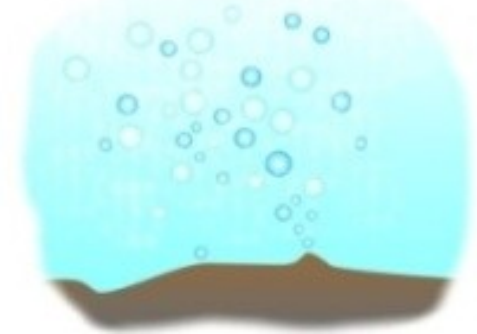

Vzroki za izumrtje:

Ilustracija: Vladimir Leben

- ❖ Toplogredni (“Greenhouse”) efekt
- ❖ Kratka poledenitev (okoli 0,5 mio. let)
- ❖ Ohladitev oceanov – za okoli 8 °C.
- ❖ Spremembe v morski gladini

Trilobit *Cyphaspis agayuara* iz devonskih plasti Maroka.
Foto: Matija Križnar

II. Pozno devonsko izumiranje

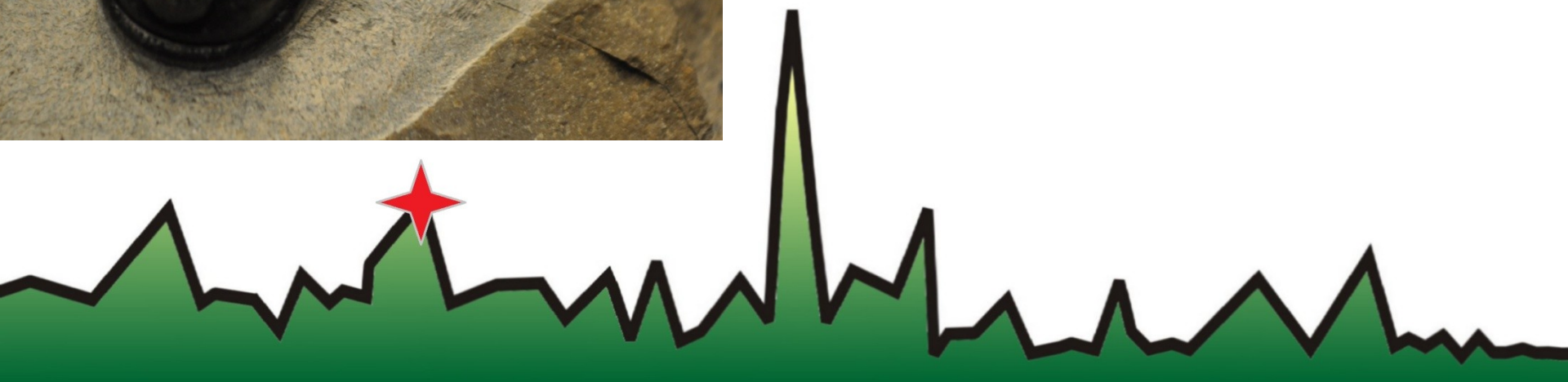
Izumrlo je več kot:

22 % družin

57 % rodov

81 % vrst

Potekalo v dveh časovnih obdobjih - pred približno med 374 in 359 mio. let

543

251

65

DANES

PALEOZOIK

MEZOZOIK

KENOZOIK

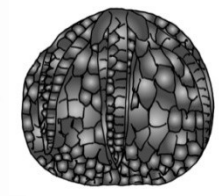
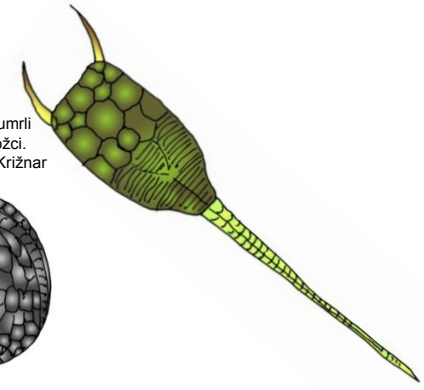

Riba oklepnica *Bothriolepis canadensis* iz devonskih plasti Kanade. Foto: Matija Križnar

Izumrli so:
Vsi redovi trilobitov (razen Proetoidea)
Vsi graptoliti
Amonoidni glavonožci – Clymeniina, Gonioclymeniina in še nakateri drugi
Navtilidni glavonožci – Tarphyceratida, Discosorida ,...
Primitivni iglokožci – nekateri blastozoji in homalozoji
Ramenonožci – red Pentamerida
Rugozne korale- nekateri redovi
Morski škorpijoni – večji del teh členonožcev
Vse ribe oklepnice (Placodermi) in velik del primitivnih brezčeljustnic (Agnatha)

Nenavadni in izumrli primitivni iglokožci. Ilustracije: Matija Križnar

Prizadeti so bili še:
 korale (**skupaj z ostalimi grebenskimi organizmi**), mahovnjaki, Mnogo so je bila prizadeta biodiverzitetata graptolitov.

Morski škorpijon rodu *Eurypterus* iz devonskih plasti ZDA. Foto: Matija Križnar

Riba oklepnica rodu *Coccosteus* iz devonskih plasti. Foto: Matija Križnar

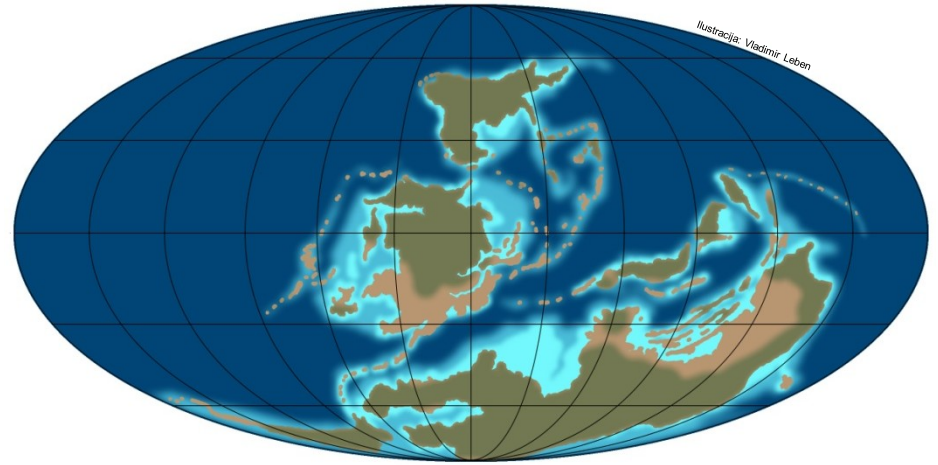
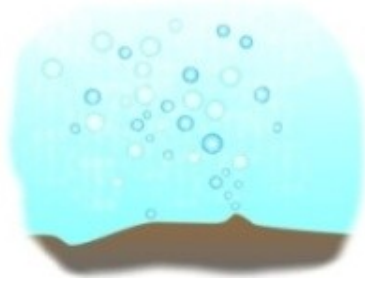

Riba oklepnica rodu *Bothriolepis* iz Kanade. Foto: Matija Križnar

Morski škoprijon. Foto: Matija Križnar

- ❖ Ohladitev oceanov (in anoksija)
- ❖ Poledenitev na Gondwani (južni del)
- ❖ Zunajzemljski objekti – prisotnost iridija, kraterji (Švedska-Siljan, Kanada-Charlevoix, ZDA, Rusija), ...

Riba oklepnica rodu *Bothriolepis*. Foto: Matija Križnar

III. Največje izumiranje v geološki zgodovini

Imenujejo tudi "izumrtje vseh izumrtji" ali "mati vseh izumrtji", označujejo tudi kot izumrtje P-Tr)

Izumrlo je več kot:

51 % družin

82 % rodov

95 % vrst

Pred približno med 251 mio. let
(manjše izumrtje je bilo tudi pred 260 mio. let)

Prizadetih je bilo veliko skupin živali in rastlin. Mnoge so bile izjemno prizadete in so se ohranile zgolj z enim rodom in nekaj vrstami.

Zadnji predstavniki rugoznih koral iz poznega perma Slovenije.
Foto: Matija Križnar

Izumrli so:

Še zadnji red trilobitov (Proetoidea)

Vse rugozne in tabulatne korale

Fuzulinidne foraminifere

Mahovnjaki – iz skupine Cryptostomata in Fenestrata

Ramenonožci – red Orthida

Amonoidni glavonožci – Goniatitina (“paleozojski amoniti”)

Navtilidni glavonožci – Tarphyceratida, Discosorida, ...

Blastoidi (iglokožci)

Ribe kostnice (primitivne) – Dorypterida

Dvoživke – Eryopoidea in še nekateri drugi

Kopenski tetrapodi – Pareiasauria, Captorhinidae, ...

(pred mejo P-Tr so izumrli še zadnji morski škorpijoni)

Na kopnem so izginili glospteridni in kordaitni predstavniki.

Prizadeti so bili še:

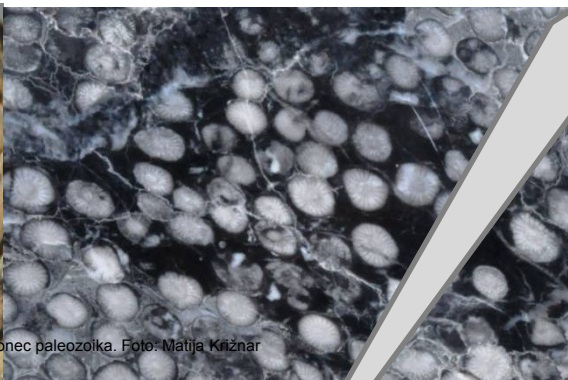
Amonoidi, **mnogi iglokožci** (morski ježki, močno prizadete morske lilije), školjke, polži, mnogi ramenonožci, mahovnjaki, mnoge manjše foraminifere, mnoge spužve, konodonti, ribe, kopenski štirinožci

Zadnji trilobiti izumrejo konec paleozoika. Tudi v Sloveniji imamo mnogo njihovih ostankov, celo zadnjih vrst. Foto: Matija Križnar

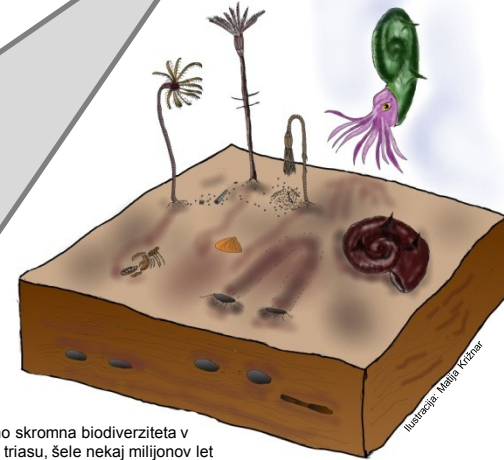
Predstavniki rugoznih koral, ki so izumrli konec paleozoika. Foto: Matija Križnar

Veliki pozno permski ramenonožec iz okolice Vrzdence. Foto: Matija Križnar

Goniatitni glavonožec iz Maroka. Foto: Matija Križnar

Izjemno skromna biodiverzitetata v zgodnjem triasu, šele nekaj milijonov let po velikem izumrtju. Ilustracija in foto: Matija Križnar

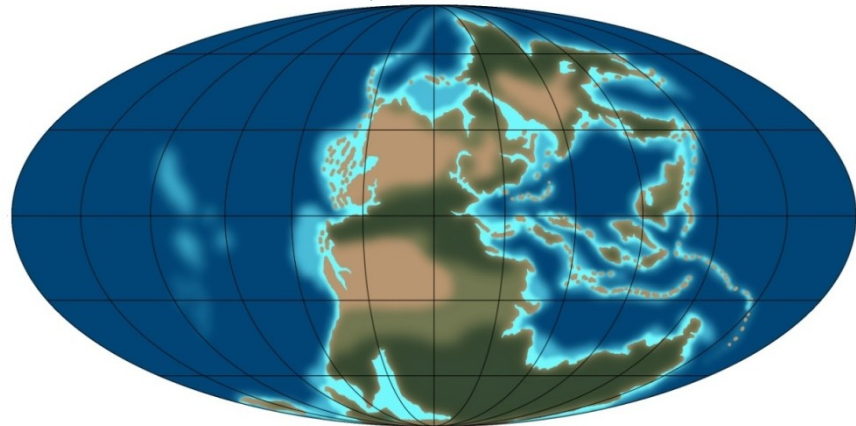

Permska morska lilija *Jimbacrinus bostocki*. Predstavniki morskih lilij so bili v izumrtju zelo prizadeti. Foto: Matija Križnar

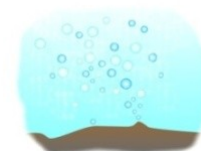
Ilustracija: Vladimir Leben

❖ Močno globalno ogrevanje s fazo morske regresije

(ali več kratkotrajnih regresij)

❖ Vulkanizem – Sibirija in južna Kitajska.

Vulkanizem povzroči segrevanje, spremenijo se oceanski tokovi in pomanjkanje kisika v vodi. Poveča se količina CO² in metana (topljenje ledenih pokrovov).

IV. T-J izumiranje

Izumrlo je več kot:

22 % družin

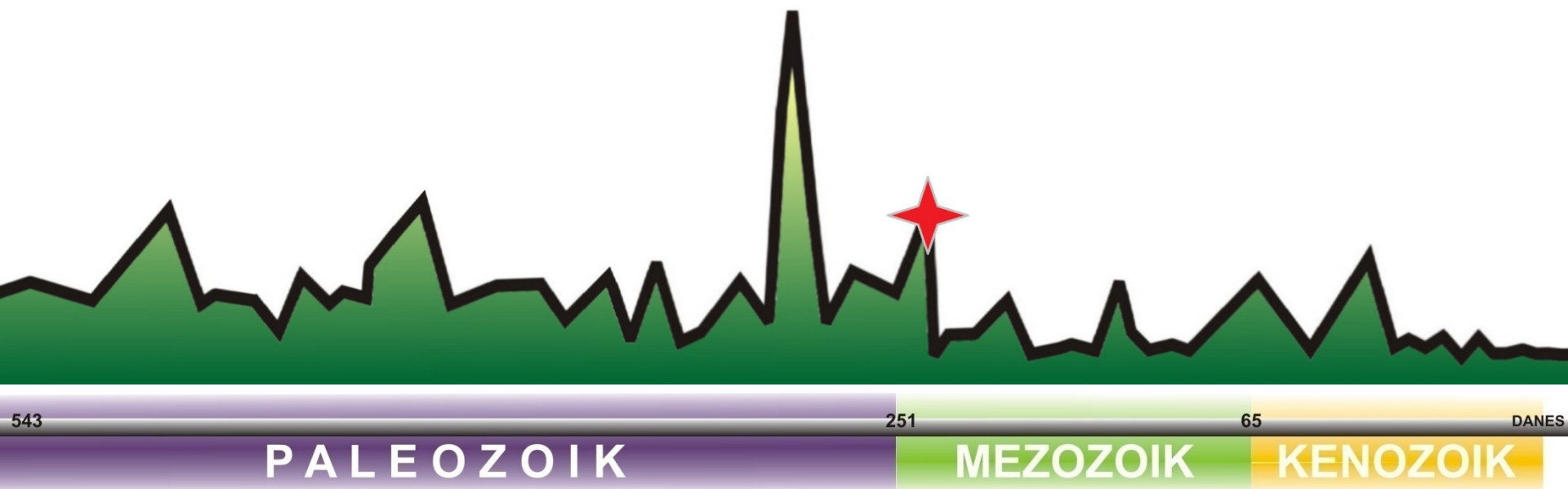
53 % rodov

80 % vrst

Pred približno med 200 mio. let

Amonit rodu *Tirolites* iz Slovenije.
Foto: Matija Križnar

Notozavridni morsk plazilec iz triasnih plasti Švice.
Foto: Matija Križnar

Izumrli so:

Vsi **ceratitni amoniti** (Ceratitida) in ortoceratidni glavonožci (Orthoceratina)

Vsi **konodonti** (konodontne živali)

Ribe kostnice – Pholidopleuriformes, Perleidiformes, ...

Dvoživke – Eryopoidea in še nekateri drugi

Kopenski tetrapodi – Dicynodontia (sesalcem podobni plazilci), Dinocephalia, Gorgonopsia, Rhynchosauria (arheozavri),

Dvoživke - Capitosauridae, Mastodonsauridae,

Plazilci - Phytosauridae,.....

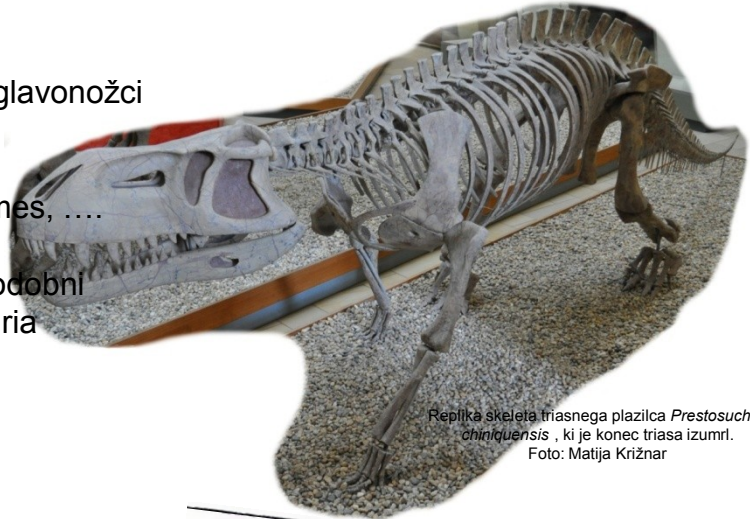
Morski plazilci – Nothosauria in Placodontia

Prizadeti so bili še:

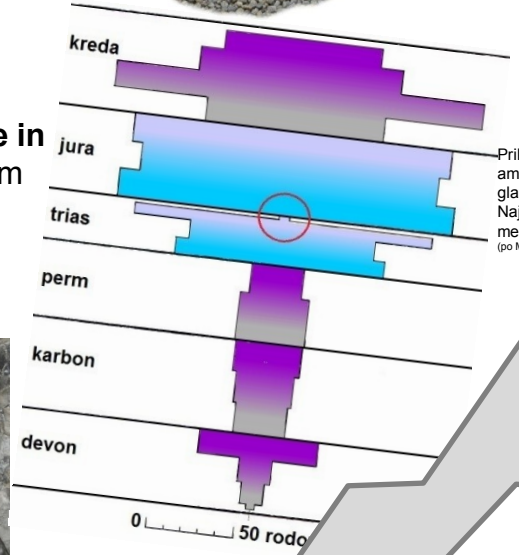
Močno prizadeta pestrost grebenskih organizmov – **korale in spužve**, močno prizadeti nekateri ramenonožci – predvsem spiriferfni ramenonožci (Spiriferida), školjke, kopenske rastline, kopenski vretenčarji.

Ceratitni amoniti so bili zelo pogosti v triasu. Konec Triasa so izumrli.
Foto: Matija Križnar

Replika skeleta triasnega plazilca *Prestosuchus chiniquensis*, ki je konec triasa izumrl.
Foto: Matija Križnar

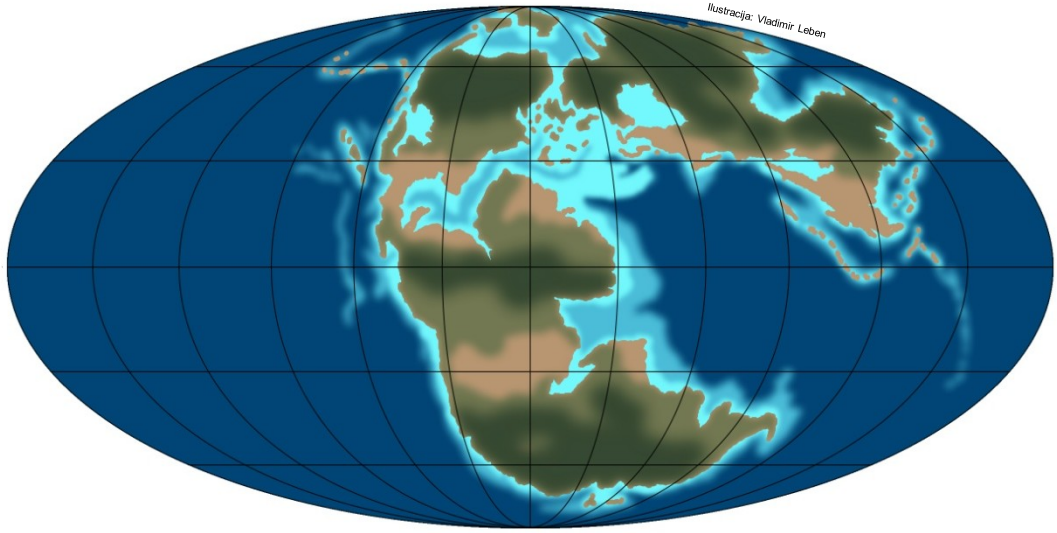
Prikaz pestrosti amonidnih glavonožcev. Največji upad je na meji trias-jura.
(po Müller iz Richter, 1982)

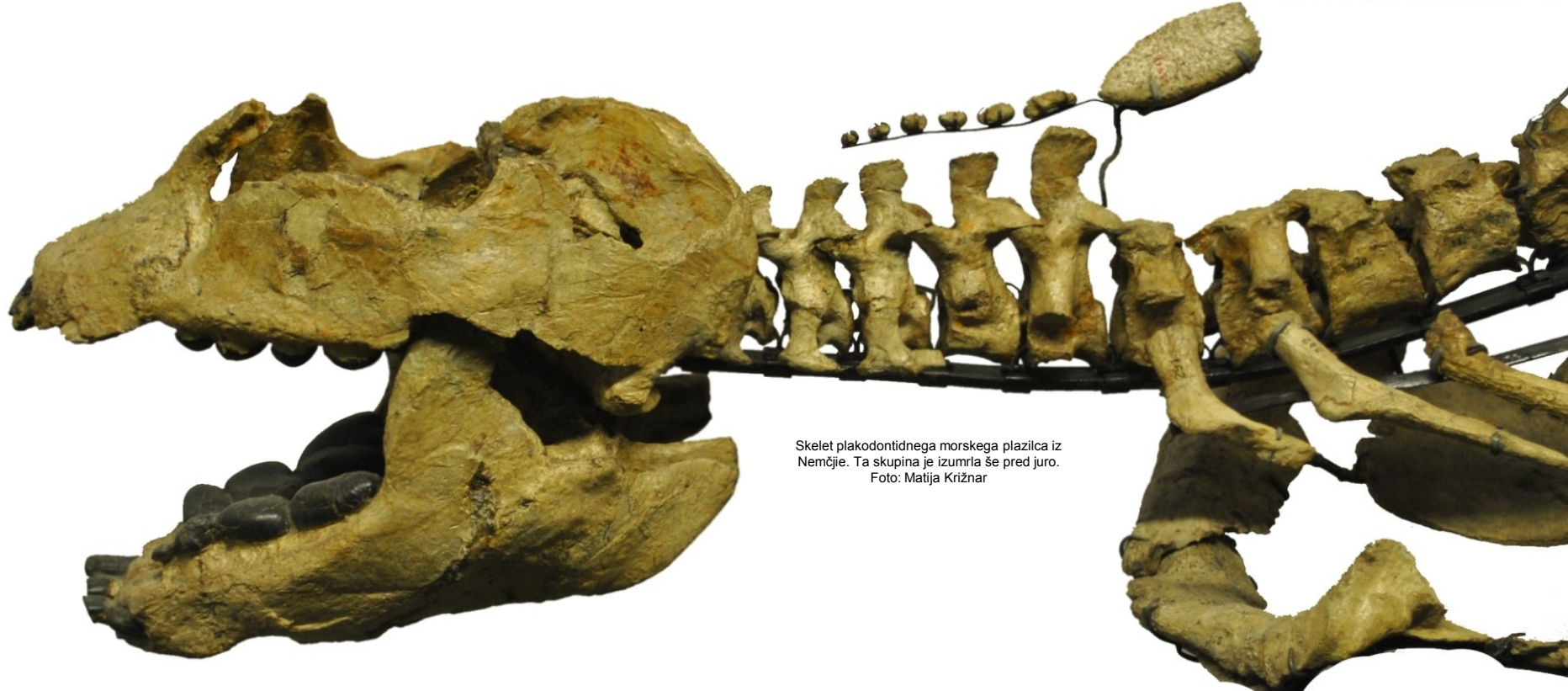
Kmalu po izumrtju se v permjskih plasteh pojavijo novi rodovi in vrste amonitov (na sliki rod *Plauroceras*)
Foto: Matija Križnar

ilustracija: Vladimir Leben

❖ Globalno segrevanje
❖ Vulkanizem – povezan s tektoniko Pangee (Atlantik)

Skelet plakodontidnega morskega plazilca iz Nemčije. Ta skupina je izumrla še pred juro.
Foto: Matija Križnar

V. Najbolj znano množično izumiranje

Skelet hadrozavrindnega dinosavra rodu *Parasauroplophus*.
Ti predstavniki so izumrli med **zadnjimi**.
Foto: Matija Križnar

Izumrlo je več kot:

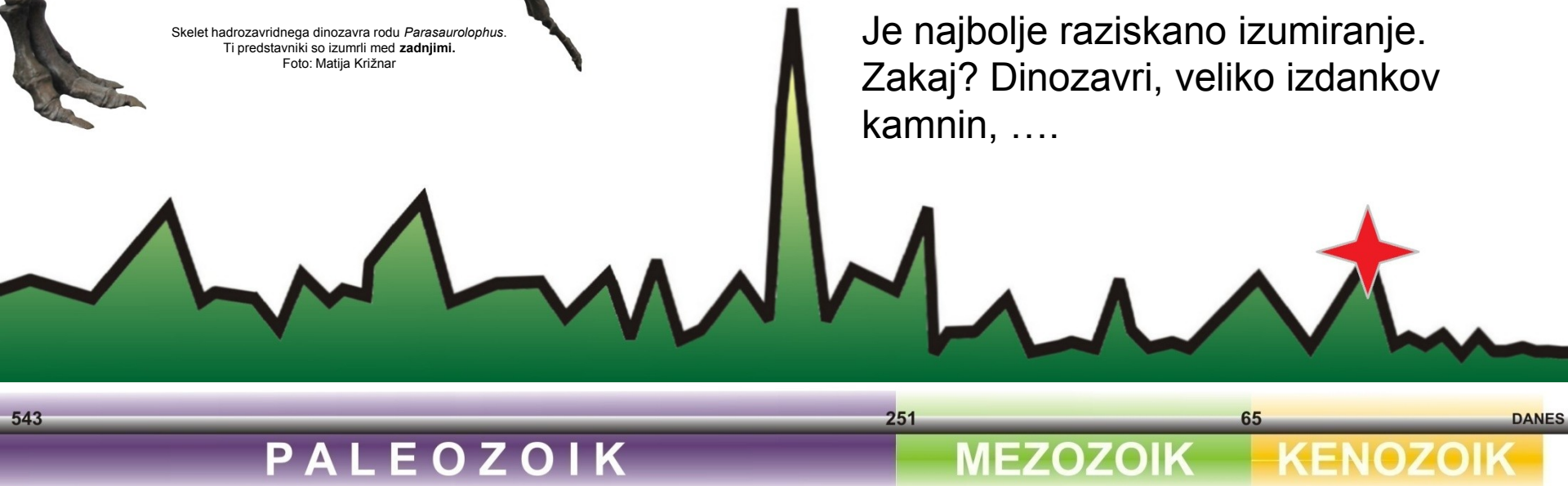
16 % družin

47 % rodov

73 % vrst

Pred približno med 65 mio. let

Je najbolje raziskano izumiranje.
Zakaj? Dinosavri, veliko izdankov
kamnin, ...

543

251

65

DANES

PALEOZOIK

MEZOZOIK

KENOZOIK

Rudistne školjke v življenjskem položaju.
ilustracija: Matija Križnar

Skafitni amonit iz krednih plasti.
Foto: Matija Križnar

Izumrli so:

Vsi amoniti)

Vse rudistne školjke

Vsi **dinozavri** (Oviraptorji, tiranozavri, dromeozavri, hadrozavri, ankilozavri, ceratopsidi)

Vsi **pterozavri**

Vsi **veliki morski plazilci** – Pleziosavri
(Plesiosauria)

Belemniti izumrli že sredi krede
Ihtiozavri so izumrli že veliko prej (pred 90 mio. let)

Prizadeti so bili še:

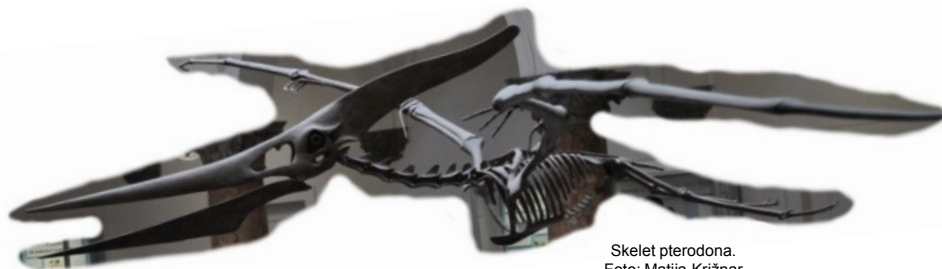
Mnogi mikroorganizmi (foraminifere), korale,
ramenonožci, d vretenčarjev dvoživke in želve.

Nenavadno! – nobenih vidnih sprememb v
biodiverziteti niso doživele ribe kostnice, ptice in
sesalci (razen primitivnih oblik).
Med nevretenčarji morski ježki.

Replika tiranozavrove lobanje.
Foto: Matija Križnar

Lobanja triceratopsa iz zgornjekrednih plasti.
Foto: Matija Križnar

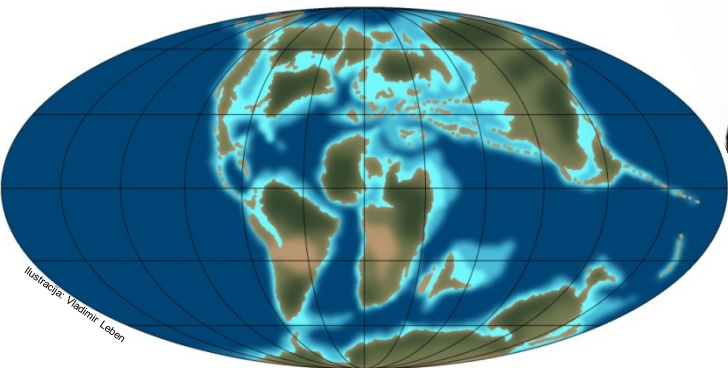

Skelet pterodona.
Foto: Matija Križnar

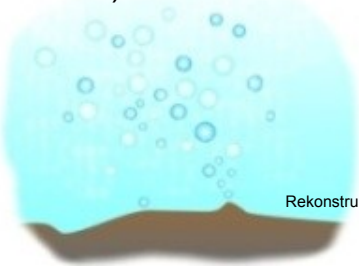
Oviraptor na gnezdu z jajci (replika).
Foto: Matija Križnar

- ❖ Klimatska nihanja (močno globalno segrevanje in ohlajanje)
- ❖ Vulkanizem ("Deccan traps" - Indija)
- ❖ Morska regresija
- ❖ Zunajzemeljski objekti – Asteroid/meteorit, kraterji, iridij, mikrotektiti, sledi cunamijev

(novejše raziskave navajajo vsaj tri kraterje, v kratkih intervalih 0,3-0,4 mio. let + najbolj znani krater na Jukatanu)

Rekonstrukcija rudistni školjk rodu *Biradiolites*.
Ilustracija: Matija Križnar

Heteromorfni amonit iz krednih plasti.
Foto: Matija Križnar

Kaj pa pleistocensko izumiranje in izumiranje vrst danes?

Med 1,8 – 0,01 mio. let, globalne klimatske spremembe, na vseh kontinentih.

Prizadete najbolj:
živali > 44 kg = megafavna

“Statistika”

Pred 50.000 leti – 150 rodov / pred 10.000 leti izumrlo vsaj 97 rodov velikih sesalcev .

Avstralija – 88% izumrlih velikih vrečarjev (+vsi veliki plazilci in ptice)

Sev. Amerika – 72% (med 11,500 – 10,500 leti)

Juž. Amerika – 83% (med 12,900 – 10,000 leti)

Evrazija – 36% (izumrli v dveh fazah : 45,000-20,000 in 12,000-9,000 leti)

Afrika – izumrlo le 18%

Izumiranja posledica hitrih klimatskih sprememb in močno sovpadajo z dokazanim poseljevanjem ledenodobnih ljudi.

Danes?

Glede na hitrost izumiranja današnjih vrst naj bi presegli 96% (izumrlih vrst) v nekaj sto letih – to že imenujejo “šesto” veliko izumrtje. Torej bi presegli največje izumrtje (P-Tr).

Izumiranja so del procesov na Zemlji in so bila stalnica v geološki zgodovini.

Kaj prinaša prihodnost pa je odvisno tudi/predvsem od biotskega dejavnika – človeka!

Hvala za pozornost!

Predavanje pripravil: mag. Matija Križnar

Fotografije (avtorske): Matija Križnar, Matjaž Černila, © 2014

Ilustracije, risbe in grafi: Matija Križnar, © 2014

Paleogeografske ilustracije: Vladimir Leben (arhiv Prirodoslovni muzej Slovenije)